

Розділ VIII

ДУХОВНІСТЬ НАШОГО ОБРЯДУ

УДК 903.23(477)«19»

Н.С. ЗЯБЛЮК

Чумацьке вбрання ХІХ століття

У дослідженні розглядається типологія вбрання українських чумаків ХІХ ст., визначено його функціональне призначення та ареал побутування.

Ключові слова: чумаки, вбрання, повсякденний одяг, святковий одяг, етнологія.

Метою цієї розвідки є якомога достовірне та повне відтворення побутової культури чумаків під час формування експозиції чумацької садиби в Національному музеї народної архітектури та побуту України.

У музейній садибі чумака потрібно буде представити як одяг чумака, так і вбрання дружини, дітей, інших членів родини господаря.

Одяг чумаків (натільний, поясний, верхній тощо), взуття в ХІХ ст. суттєво не відрізнялися від одягу й взуття козаків і селян, що жили в селах, містечках і хуторах, адже чумацьким промислом займалися передусім козаки й селяни. Але чумакування, як одне з найдавніших занять, своєю специфікою впливало на культуру відбору та спосіб носіння традиційного народного одягу. Чумаки частіше, ніж представники інших професій під час ведення промислу піддавалися впливам зовнішнього середовища: холоду, дощу, спеки, укусів комах і плазунів, епідемії тощо. Тому основним призначенням одягу чумака в дорозі був захист від природних стихій і негараздів мандрівного буття.

Головні елементи чумацького одягу були однаковими на всіх теренах України. Проте, існували певні регіональні особливості крою, характеру орнаментування вбрання чумаків-наддніпрянців, чумаків-галичан, чумаків-поліщуків тощо. В даному дослідженні мову підє переважно про одяг чумаків Київщини, Полтавщини, Слобожанщини та Поділля.

Чумаки вирізнялися високим зростом, фізичною силою, мужніми рисами обличчя, стрункою поставою, а ще толерантністю, почуттям гідності, поважно-достойною поведінкою. Волелюбна, незалежна, гордовита, весела натура чумака та його могутня статура вимагали одягу відповідного крою. Найперше – це широкі штани-шаровари та простора сорочка, пошиті з білого домотканого полотна.

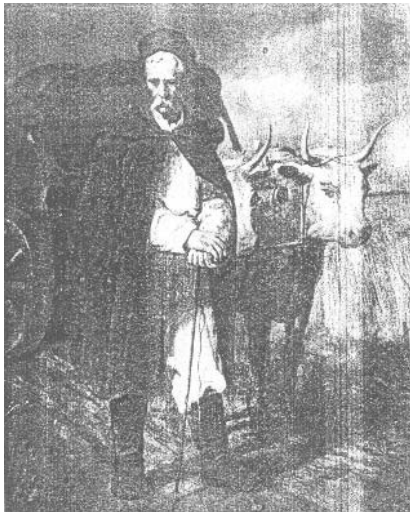
Мандрівне життя чумака було складним, небезпечним, однак вільним і романтичним. Розмах, воля, демократизм буття позначилися й на манері носити свій одяг. Чумаків легко було помітити серед багатолюддя: «у високій хутрянній шапці; з довгим «оселедцем»; з головою, піднятою вгору; у світі, ледь накинутій на плечі, ходить він (по ярмарку) серед волів. Питає про ціну, торгується і, схопивши тварину за роги, сильною рукою валить її на коліна» [1].

Відомості науково-літературних, архівних і польових джерел про чумацький одяг, зібрані нами, можна згрупувати, для зручності, в такий спосіб:

- повсякденний одяг чумаків у дорозі;
- повсякденний одяг чумаків удома;
- святкове чумацьке вбрання;
- одяг родини чумака.

Повсякденний одяг чумаків у дорозі.

Одяг чумака під час ведення ним промислу складався із сорочки, штанів, свити, козуха, кобеняка, чобіт, шапки, пояса тощо. Такий одяг побутовий

К. Трутовський. Чумак. Олія, 1985 р.

вав в Україні з княжих часів й упродовж століть не зазнавав істотних змін. Матеріалом для повсякденного одягу чумаків та його родини були конопляне або лляне доморобне полотно, овеча вовна та хутро; шкіра домашніх тварин тощо. Святкова одежа шилася як із тканини домашнього виробу, так і з купованої, привозної.

Позаяк чумаки перебували на промислі здебільшого теплої пори року (весна, літо, рання осінь), зазвичай носили вони в дорозі полотняні штани-шаровари та сорочку. На голову вдягали хутрянну шапку або повстяний поярковий (з шерсті молодих ягнят) капелюх, на ноги взували шкіряні чоботи.

Доповнювали цей набір одягу широкий шкіряний пояс, нагрудний хрестик, люлька, сопілка, молитва від пропасниці (писана на папері), ніж-циганчук на реміннім припоні тощо [2]. А ще була в чумака повна калитка грошей для торгів за халявою [3]. Брав чумак у дорогу й свиту, кирею (кобеняк), кожух.

Розглянемо докладніше кожний елемент дорожнього вбрання чумака.

Сорочка. Основна складова буденного одягу чумака, шилася з домотканого плоскінного чи лляного білого полотна. Побутували два типи сорочок – тунікоподібна та з «установкою». Тунікоподібна сорочка шилася з суцільного полотна, складеного вдвоє. На перегині (заломі) робили напівкруглий виріз для шиї. Така сорочка мала «пазуху» (розріз посередині грудей); «бочки» (половинки пілок полотна, пришиті з двох боків сорочки); стоячий вузький комір; «клинці» (трикутнички полотна між боками та рукавами), а також прямі рукави.

Сорочка «з установкою» мала теж прямий розріз пазухи, а ще рясні збори біля стоячого або виложеного коміра та на рукавах. «У давніх чумаків сорочка біла, полотняна, на чохлаках, з невисоким коміром. Пазуха шнурочком зав'язувалася» [4]. Щоб сорочка не так швидко протиралася, до її верхньої частини пришивали полотняну підкладку – «підоплічку».

Повсякденна чумацька сорочка скромно вишивалася «біллю» – лляними вибіленими нитками домашнього прядіння. Очевидно, що візерунки вишивки мали оберігати чумака в дорозі від усіх бід.

У подорож чумаки брали 2 сорочки. Одну на щодень, а одну на випадок наглої смерті. Ця сорочка (до Бога) була білосніжною, з тонкого домашнього полотна, пишно оздоблена вишивкою. В неї вбирали чумака побратими, коли той помирав у дорозі. Тож, чумак у дорозі не змінював сорочки. В тій сорочці, що вирушав у дорогу, в тій і повертався додому [5].

Зазначимо, що чумаки тільки в дорозі порушували українську народну традицію охайності: регулярно змінювати білизну [6]. До заселення Півдня як тільки чумак перебирався за Дніпро, біля Микитиноного Перевозу, одразу ж змашував свою буденну сорочку і шаро-

К. Трутовський. Чумак. Олівець, 1889 р.

вари дьогтем (від чуми та гадюки); заряджав рушницю, витягував з воза піку, на груди, на ремінці вішав гаман (ладунку)... В ногайському степу вже не було ні сіл, ні зимівників [7].

Цікаво, що в одних джерелах ідеться про те, що дьогтем змащували чумаки одяг за Дніпром, в інших – перед від'їздом із дому. Очевидно, в кожній місцевості існувала своя традиція. «Увесь свій одяг чумаки перед від'їздом зазвичай змочували дьогтем, щоби в ньому не заводились комахи» [8]. В одязі, вимашеному дьогтем, від пилу, комах, плазунів, дощу чумак «нагадував здаля стародавнього лицаря, закутаного в панцир і лати» [9].

Загалом, змащування одягу для захисту тіла – давня традиція українців. Так, козаки-запорожці, щоб уберегтися від пошестей і паразитів під час походів варили жирну рибу (осетрину), і як тільки жир починав спливати, намочували в ньому нову сорочку. Коли сорочка набиралася жиру, її одягали і не скидали аж поки не зноситься [10].

Чумаки, ті що ходять по рибу на Дон і в Крим по сіль, не маючи змоги брати багато білизни, змушені були себе захищати як від хвороб, так і від неохайності. А тому, одні мочали білизну в риб'ячий жир, інші в воду, що залишалася після варіння дьогтю. А є такі, що не маючи ні того, ні того, намочують у чистий дьоготь і вже тоді ідуть у цю тривалу дорогу» [11].

Одяг чумака (сорочка, шаровари), вимашений дьогтем, як писав український письменник і етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський – не ознака неохайності. Чумаки це роблять навмисно, щоб не набратися чуми в краю, куди їдуть, а ще аби у дорозі не завелася нужда [12]. До речі, пастухи-гуцули на полонинах також носили сорочки, просочені жиром, захищаючись від комах [13]. Під час вигону стад на полонину, попереду йшов пастух у чорній сорочці (мазанці), вивареній в маслі та в сажі [14].

У другій половині XIX ст. у зв'язку із заселенням Півдня України звичай змащування одягу зник.

Щодо дьогтю, то одягу своєї вони (чумаки) не мастили, бо це було ще тоді у звичаї, коли чумакував прадід Мосій [15].

Дьогтем продовжували чумаки змащувати мажі та чоботи. А сумішню дьогтю з риб'ячим жиром – шкіри, якими вкривали мажі, а також ремінні налігачі на воли [16].

Але й у XIX ст. чумаки в дорогу брали небагато одягу: «Дві сорочки про запас, двоє штанів, кожух, кирею, кучму, свитку і чемерку» [17]. Бувало, що чумаки прали свої сорочки в річці, а тоді «застромить пужално у віз; на пужално повісить сорочку й по дорозі вона сохне» [18].

Не дивина, що чумаки, виходячи в дорогу в білому, поверталися в чорному: «було як приходять, то такі в смолі, що й сказати не можна <...> Як кинеш у воду, то вода його не бере, наче шкура. Поки його доперешся, а треба, щоб було біле. Й нічим не можна було його одіпрать, як коров'ячим маслом, а потім лугом і відзолимо, та й біле» [19].

Поясний одяг чумаків – штани (шаровари) шили «до очкура» (верхній край штанив закладається в широкий рубець, у який протягують шнурок або ремінь). У сукняних штанах шкіряний ремінь протягували через петлі. Отож очкуром стягували штани, шаровари.

А вже чумак дочумакувався,
Штани згубив, очкур увірвався [20].

Штани до пояса («до паска») з'явилися пізніше [21]. «У давніх чумаків штани із свого прядива, десятичани, на очкурні, широченні, заправлені у чоботи» [22].

Чумаки Київщини, Полтавщини, Поділля, Півдня України, Слобожанщини зазвичай носили шаровари. Їх шили з білого, або «вибійчаного» грубого домотканого полотна («дев'ятки», «десятки»).

«Вибійка» – полотно, на якому пресуванням зі допомогою різьбленої дошки наносився візерунок олійною фарбою переважно синьою чи чорної барви.

Шаровари були зручні, широкі («не менше як з восьми аршин полотна»), з кишенями та довгою, мало не до землі, матнею (середня частина шаровар – зі вставками-клинами). Як у поемі «Чернець» Тараса Шевченка:

В червоних штанах оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак... [23]

Заможні чумаки шили шаровари також із фабричної тканини – пестрядини, казину, китайки, сірого черкасіну тощо [24]. Штани за козацької доби шили також із тонкого сукна (в т.ч. з кармазину – червоного сукна) і шовкових тканин [25].

П. Мартинович. Чумак. Олівець, 70-ті рр. XIX ст.

Загалом, широкі штани – давня традиція в Україні. Їх носили ще наші далекі предки – скіфи [26].

У мого дідуся-чумака сорочка була полотняна вишита і штани полотняні. Начухрають з вільхи кори, у котлі заварять пучків чотири–п'ять. Як закипіло, кидали туди білі штани, або сіруваті, невибілені. Виймали, і вони такі наче червонуваті. А для того, аби не були такі червонуваті, то підуть начухрають кори дубової і вкинуть ще кори дубової. Та тоді чорне получається. А зимою, як холодно, носили штани із домашнього сукна. У нас вівці були. Мати було спряде вовну, натче сукна [27].

Верхній одяг. У давніх піснях містяться відомості про верхній одяг – свиту, жупан, кожух, каптан, що його носили чумаки як під час своїх далеких мандрів, так і вдома.

Молодий чумак, помираючи далеко від дому, просить отамана:

Отамане мій, жалуєш мене,
скидай жупан з мене да укрый мене.
Бери мої воли, вози – поховай мене.
Скинув чумак свиту і кожух,
припадає к сирій землі тільки зводить дух.
І скинув чумак із себе каптан:
«воли мої половії, хто ж вам буде пан?» [28].

Трохи докладніше розглянемо кожну зі складових дорожнього верхнього одягу чумаків:

Свита, свитка (зменшувальне від свити) – універсальний чоловічий і жіночий одяг, що його носили як за теплої, так і холодної (під кожух) пори року.

Свитка відрізнялася хіба тим, що (як і «куцина» та «юпка») коротша за свиту. Шилася з домашнього овечого сукна – сірого, чорного або білого кольорів залежно від того, якої масті водилися вівці у тій чи тій місцевості.

За кроєм свита була прямоспинна з «вусами» (клинами по боках), з «рясами» (складками) та «зборами» (морщена). Мала приталений силует; цільну або відрізну спинку; стоячий чи вилоžený комір. Довжиною свита сягала колін або майже землі. До речі, про довгі свити є відомості як із IX ст. [29], так і з XIX ст. [30]. Крій чоловічої й жіночої свити був майже однако-

П. Мартинович. Павло Тарасенко з с. Кирилівки. Олівець, 1875 р.

вим [31]. Прикрашали свити нашивками з вовняних ниток, кольорового сукна, шкіри, шнурків тощо. На великих ярмарках, куди з'їжджалися звідусіль чумаки, за кольором і кроєм свити можна було пізнати звідки вони приїхали. Зокрема на Київщині (на Зароссі) селяни в будень носили чорні свити, в неділю і свята – білі. А за річкою (на Передроссі) – навпаки [32].

Чумарка. Різновидом свити була чумарка (чинарка, чемерка), яку шили з тонкого, легкого крапного сукна. Шили однобортною, до стану (талії), з дрібними зборками і стоячим коміром. Чумарка була довжиною нижче колін і застібалася на гаплики (посеред грудей). Своєю назвою вона завдячує чумакам [33].

Кобеняк. У негоду (на випадок дощу, снігу, морозу) чумаки одягали поверх свити ще одну об'ємну свиту з капюшоном («відлогою», «кобкою», «каптуром», «богородицею» тощо).

Таку свиту ще називали в різних місцевостях України – «сіряк з кобкою», «кобеняк» [34], «свита з відлогою», «кирея» [35] тощо. Шили кобеняк із товстого, густо витканого домашнього овечого сукна сірого, чорного, бурого кольорів (кольори нефарбованої вовни). Він бути довгим і широким, аби легко було одягати на свитку або кожух у негоду. Для цього на боках вставляли великі клини, а до стоячого коміра пришивали відлогу (кобку).

Шилася відлога з вирізами для очей і просторою, позаяк її одягали на високу хутряню шапку. Капюшон для краси обшивали тонким сукном або шкірою.

Такий кобеняк обгортав поставу з голови до п'ят і захищав чумака в дорозі від дощу, буревію, пилюки тощо. До того ж під кобеняком не так зношувався й витирався спідній одяг.

Т. Шевченко. Се мій батько. Олівець, туш, кін. 1830-х рр.

Діди були чумаки. Їздили у Крим по сіль. Брали з собою кирею і кожух. Кирея суконна, із простого сукна, що робили колись. На голові шапка, а тоді кирея з каптуром. Вовки перестрівали чумаків. Дід надівав на руку рукава киреї і подавав вовкові в зуби. Дід кирею шарпає до себе, а вовк до себе. А тоді дід покинув кирею і поїхав [36].

Жупан. Жупан – типовий козацький, чумацький, шляхтянський верхній одяг, відомий уже в XVII ст. Про це свідчать портрети української козацької старшини, малюнки О. Рігельмана [37], народні пісні, приказки тощо. Жупан був ознакою добробуту: «Знайте нас, що ми голі та в жупані ходимо», «Ой дивуйтеся, вороги, що в сироти жупан дорогий» [38]; «Ей та скинув іще з себе дорогий жупан» [39]. Шився з дорогої тканини – китайки, бебереку, камки, тонкого фабричного сукна тощо.

П Мартинович. Чоловік із багатом із містечка Вереміївки. Олівець, 70-ті рр. XIX ст.

У чумацьких піснях жупан найчастіше згадується синього, червоного (кармазин), сивого, голубого, зеленого кольорів: «А я чумац невстидливий, скинув з себе жупан сивий» [40], «Приходить їх отаман, скинув з себе синій жупан» [41], «А й у мене вам добре служити, голубі жупани носити» [42].

Крій чоловічого жупана був двох видів: без коміра та зі стоячим або виложистим коміром. Жупан був довгий (нижче колін, іноді до кісточок), з призьбраною спинкою, з манжетами та кишенями. Поли, манжети, кишені жупана прикрашалися вишивкою, шнурками тощо.

У селянському побуті жупан не набув значного поширення. Ще в першій половині XIX ст. жупан залишався одягом заможної верхівки населення. Так, син слобідського чумака, діставши після смерті батька чималий спадок, забажав підвищитися над «мужиками». І найперше, що він зробив – перерядився зі свити «сірого уразівського сукна в синій жупан». На будень справив один жупан, а для свят – другий, кращого сукна [43].

На загал, наша людність, у т.ч. чумаки, надавали перевагу практичній, зручній і міцній свиті, пошитій із сукна домашнього виробу: «Не з добра пан надів жупан – бо в нього свити кат має» [44]. До речі, жупан ще у XVIII ст. був обов'язковою складовою козацького одягу – похідного, парадного та повсякденного [45].

Наприкінці XIX ст. художник і етнограф Порфирій Мартинович записав переказ про жупан:

Старинна одежа, на три вуса шилась: один посередині і по боках по одному. А рукава широкі були <...> Жупан довгий так як сірячок <...> коліна прикриває. Жупани були і сині, і чорні, і сірі, яка наборка. Сірі більше були. Носили й чумакки, носили й мужики [46].

У дідуся-чумака Корсуна Артемона Павловича, 1832 року народження, була свита і жупан – такий довгий, що коліна закривав. Жупан з купованої матерії, простенької. А свита з домашнього сукна з такими вусами. Кожух був такий пристаркуватий, шапка ягнеча, з маленького ягняти, чорна. Були й сиві шапки без сукна. Ото геть чисто уся з ягняти» [47].

Кожух. «Ей та скинув свиту з себе, скинув і кожух...» [48]. З кожухом чумак у дорозі не розлучався ніколи, дотримуючись народної мудрості: «від Пана Бога до Пана Духа не скидай кожуха; та і по Дусі все в кожусі». Повечерявши, чумаки вкладалися спати біля маж, загортаючися в кожухи [49].

Кожух шився з овечих шкур хутром усередину. Козаки, чумаки, селяни в XVII ст. носили довгі кожухи (від шиї аж до п'ят) без покриття («нагольні»), з коміром із чорного смушку, прикрашені нашивними візерунками із кольорових шкір [50].

Різновидів кожухів за кроєм було чимало: «тулуб'ясті», «прості», «на вусах», «під стан» тощо.

Каптан (кафтан, хахтан). У чумацьких піснях каптан зустрічається як верхній одяг. Відомий із давньоруських часів, каптан шився довгим до п'ят, прямоспинним, із довгими рукавами, з клинами на боках, із гудзиками й петлями для застібання спереду.

Визначний учений і дослідник запорізької старовини Дмитро Яворницький описав каптани, які знайшов у нащадка запорізького козака Мокія Лося. Ці каптани були пошиті з червоного сукна (бурякового кольору), на клітчастій підкладці перського виробу. Були вони широкі в плечах і вузькі в перехватах (талії); застібалися на грудях за допомогою шовкових петель і гудзиків.

В. Штернберг. Чумаки біля корчми. Олія, 1840 р.

П. Мартинович у вереміївському строї та селянин. Фото, 80-ті рр. XIX ст.

Вузькі рукави знизу мали розрізи, обкладені темно-блакитним оксамитом і застібалися (у розрізах) металевими гапличками. Каптан із боків мав кишені. Запорожці носили каптан під черкесою (жупаном) або під кунтушем [51]. Каптани-кармазини називали ще «піджупанниками». Шили каптани також із китайки [52].

Головні убори.

Від холоду, спеки, негоди прикривали голову чумаки шапкою або капелюхом. Матеріалом для їх пошиття були хутро і шерсть. У давнину використовувалося хутро диких тварин, яких удосталь водилося в Україні (лисиць, вовків, росомах, рисей, зайців, куниць, бобрів тощо).

З часом використовувалося хутро домашніх тварин, здебільшого овець. Найбільше цінувалися шапки з молодих або ще ненароджених ягнят («випорків»).

Розмаїтими були хутряні шапки як за висотою (високі, середньої висоти, низькі), так і за кроєм (круглі, стовбуваті, у формі зрізаного конусу або циліндра, розширеного догори тощо). Такі шапки можна бачити на малюнках і акварелях Т. Шевченка, В. Штернберга, К. Трутовського, Р. Радомського й інших художників. Чумаків на них зображено завжди тільки в шапках. Адже чумаки і влітку, і взимку ходили в смушевих шапках.

В Україні побутовали різні назви шапок, зокрема: «йолом» – циліндрична висока шапка з круглим верхом, який вдавлювався всередину; «магерка» – шапка з плоским смушевим верхом, ледь розширена догори. В багатьох регіонах України йолом називався «кучма». Вона мала форму стіжка різної висоти і дно із сукна (червоного, зеленого тощо).

Просто «шапкою» називали циліндричну високу шапку з суконним кольоровим верхом [53].

Шапка сива, шапка сива, а околиця біла,

Свита гарна по коліна, пошита до діла [54].

А я соцький вихвалений, шапка чорна, верх зелений» [55].

Щоб легко було відрізнити отамана від інших чумаків, на його шапку нашивали почесну відзнаку – червону квітку або повстяну кульку червоного кольору, величиною у волоський горіх [56].

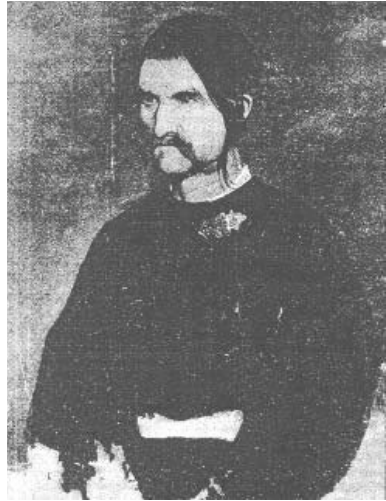
У переліку майна опішнянських чумаків, яких пограбували розбійники в 1725 р., названо кожухи, свити, сорочки, а також шапки та ярмолуки [57]. Ярмо лука (ярмулка) шилася із сірої, коричневої повсті з крисами чи без крисів [58].

З повсті носили в дорозі чумаки і капелюхи (брилі). Вони були з плоским наголовком і крисами різної ширини. Поярковий чумацький капелюх мав високу тулію й помірні криси [59]. В степових селах побутували круглі капелюхи з широкими крисами.

Зазвичай чумаки, як і козаки, повстані брилі носили тільки в будень. У неділю й свята, йдучи до церкви, одягали тільки смушеві шапки [60]. До речі, в солом'яних капелюхах (брилях) чумаки не ходили – вважали це непристойним, навіть соромом: «Це був би великий сором для всього чумацтва, якби хтось із чумаків наклав на голову бриля <...> Чумакові в брилі непристойно. Чумаки не ходили – вважали це непристойним, навіть соромом: «Це був би великий сором для всього чумацтва, якби хтось із чумаків наклав на голову бриля <...> Чумакові в брилі непристойно. Чумаки мусить бути тільки в шапці й тоді його можна вважати за чумака» [61].

Мешканець давнього чумацького села Орли так пояснив причину носіння смушевих шапок: «Чумаки носили смушеві шапки влітку і від сонця, і від дощу. Брилі із соломи чумаки не носили. Бриль на пасіці дає затінок. А їхати в брилі незручно і непрактично. Як вітер – бриль злітає, а ще в лоба колеться. Лягти в брилі не можна, під голову його не підкладеш. А шапку підклав під голову...» [62].

Тепер годиться коротко мовити про те, а яка ж зачіска була в чумака під шапкою чи капелюхом. Як ми вже неодноразово наголошували – чумакували здебільшого українці козацького стану. Тож, потомственні чумаки, як і козаки носили чуб («оселедець») і вуса, а також завжди голили бороду. Ось як згадує про свого прадіда-чумака його нащадок чумаки Іван Коломієць з Київщини: «Прадід Мосій був відомий не тільки як чумаки, а й тим, що був у запорожцях, а через те завжди голив голову, мав оселедця і мав такі довгі вуса, що мусів зав'язувати їх на потилиці, а особливо коли йому доводилось їсти мед чи ряжанку, бо деколи люди навмисне так частували прадіда Мусія, щоб подивитися, що він робитиме з вусами» [63]. Член шведського посольства до гетьмана Богдана Хмельницького К. Гільденбрандт писав, що козаки на голові, наголо обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суво-

П. Мартинович. Чумаки Мигаль із Вереміївки. Олія, 80-ті рр. XIX ст.

ро [64]. Оселедець і густі, довгі вуса носив князь Святослав Ігоревич як ознаку благородного походження [65].

Запорожці голову і бороду голили на противагу від донців, яких вважали розкольниками. На голові запорожці залишали тільки невеликий пучок волосся – чуб («оселедець»). Іноді «оселедець» був такий великий, що закривав обличчя і тоді його закручували як косу та закидали за вухо. Вуса носили всі, й чим довші вони були – тим більшою красою козака вважалися, бо в них слава та шанобство [66].

Пояс.

Невід’ємний елемент одягу чумака. Носіння пояса було обов’язковим звичаєм, пов’язаним як із давніми віруваннями, так із практичною доцільністю. Пояс був показником відданості традиціям свого народу, рівня заможності й відповідного суспільного статусу. Пояс закріплював поясний і верхній одяг, захищав тіло від надмірного фізичного навантаження. За поясом тримали потрібні повсякчас дрібні речі, зберігали коштовності. Пояс був своєрідним оберегом і водночас прикрасою одягу, а також художнім витвором народного мистецтва. Пояси виготовлялися зі шкіри, вовни, льону, конопель, різноманітної тканини тощо. Вони були домашнього і мануфактурного (місцевого, іноземного) виробництва; ткані, плетені, однотонні й поліхромні, орнаментовані й неорнаментовані. Науково-літературні джерела містять відомості про те, що чумаки в дорозі зазвичай користувалися шкіряними поясами, а вдома у свята – привозними, купленими під час своїх подорожей [67].

Один із різновидів шкіряного пояса – «черес із калитою». Чумаки носили його в дорозі. Черес мав вигляд довгого шкіряного мішка з пряжкою на одному кінці та ремінцем на іншому [68].

Взуття.

Долаючи не одну сотню верст шляху за будь-якої погоди, чумаки дбали про зручне взуття. Носили чумаки переважно шкіряні чоботи – великі, просторі, щоб не муляли ніг. Носки чобіт були заокруглені; халяви довгі й широкі. Їх підкочували зверху вниз, а тоді ще й знизу вгору. Коли чумаки переходили через воду – халяви розкочували до краю. В халяви запускали широкі шаровари. За халяву вкладали сопілку, люльку, молитву від пропасниці (писану на папері), ложку тощо [69].

П. Мартинович. Ф. Мигаль. Олівець, 1880 р.

Багаті чумаки мали чоботи – сап'янці (пошиті з сап'яну – тонкої, м'якої козячої, овечої, телячої шкіри різноманітних кольорів (червоного, жовтого, синього, зеленого тощо)), менш заможні – з волячої чи конячої шкіри. Шили такі чоботи сільські, містечкові шевці. В Ромнах, наприклад, цехові шевці ще в середині XIX ст. шили чоботи з довгими та широкими халявами виключно для селянського збуту [70].

Взувалися інколи чумаки в постоли зі свинячої шкіри, які кожен умів сам для себе виготовити [71]. Цікаво, що постоли за визначенням не шили, а «морщили».

Найміднішою для взуття вважалася шкіра великої рогатої худоби (бика, корови) – «гов'яжа шкура». За кромом поширеним типом були чоботи з пришивною до халяв головною. На такі чоботи добирали шкіру трьох сортів: передки «гов'яжі», юхтові (особливо оброблена «шкура»); підосви – «полувал» (груба шкіра) і халяви з «пахвини» (м'яка, пахова частина). «Добрі» витяжні чоботи шилися суціль із яловичої юхти [72].

У дорозі чумаки мав при собі найнеобхідніше: хрестик на шиї, кремій, губку, кресало, люльку, гаманець (калитку), сопілку, ложку, молитву від пропасниці тощо [73]. Деякі з речей були водночас оздобами: стрічка-застіжка до сорочки (з вовни, льону, коноплі, шовку), ладунка, перстень, пояс, ремінь тощо.

Речі, які завжди мали бути під рукою, чумаки чіпляв до пояса: ніж-циганчук на реміннім припоні; кресало, кремій, губку, порох у порохівниці, гаманець. Сопілку, нерозлучну свою супутницю [74], люльку [75], ложку, ріг із тютюном чумаки ховав за халяву.

Чумаки-парубок з любов'ю беріг у дорозі вишивану хустину, подаровану йому на прощання коханою. Така хустка означала заручини. Парубок привозив з дороги дівчині червоні чоботи. А у випадку наглої смерті подарованою хустиною покривали побратими чумакові лице [76].

Брали у дорогу чумаки також червону китайку. Нею покривали чумака, вбитого в дорозі.

Ой десь того чумака під Кримом убито,
Червоною китайкою головоньку вкрито [77].

П. Мартинович. О. Буштримиха. Олівець 1875 р.

Українська народна картина «Гапка у батька просить». Олія. 1-а чверть XIX ст.

Повсякденний одяг чумака вдома

Холодної пори року, коли чумаки перебували в рідних пенатах, одягалися вони, на загал, як і вся місцева українська людинність. Однак, як зазначали тодішні дослідники й очевидці, вдома чумаки особливо дбали про чистоту й ошатність своєї одяжі. Можливо й тому, що мандрівне життя позбавляло їх упродовж тривалого часу найнеобхідніших зручностей. Про чумака Якіма Гирла Тарас Шевченко писав: «Сорочка на ньому чиста, біла. Шаровари теж білі. Він не любив різних московських китайок, а носив все біле» [78].

Наведемо ще кілька свідчень дослідників середини й кінця XIX ст. про одяг чумаків удома.

І живо згадався мені старий Остап, в білий завжди, як сніг, сорочці, з гладенько виголеним підборіддям, з довгими звислими вниз вусами, з цілою копицею сивастого волосся на голові, підголеного на лобі й затилку [79].

Той самий козак, якого в літню пору вам часто доводилось бачити в його чумацькому, неймовірно забрудненому костюмі; узимку він в кожусі, білішому за сніг, обшитому дорогими сірими смушками, у чорній смушевій шапці. Дивіться, любуйтеся і очам не вірте. Коли це він так міг причепуритись [80].

Узимку вдома чумаки одягали сорочку, чоботи, шапку – що й влітку, тільки зверху ще й кожуха та кирею. На руках носили довгі, до ліктів, кожушані рукавиці [81].

Удома допомагала чумакові чепуритись дружина. Вона йому готувала білу, тонку сорочку та китайчані штани; повний шаплик зігрітої води для купання, настояної барвінком, васильками, запашним чебрецем... [82].

Святковий чумацький одяг

Красиво й ошатно одягалися чумаки та їхні родини у великі церковно-народні (Різдво, Великдень, Трійцю) та родинні свята. Йдучи до церкви, чумаки одягали жупан із тонкого синього сукна, білу вишиту сорочку, смушеву шапку та червоний пояс [83]. Узимку одягали кожух, обшитий дорогими сірими смушками [84].

Дружина чумака була теж гарно прибранна. Так, на Київщині (на початку XIX ст.) в урочисті дні жінки одягали запаски каламайкові, юпки суконні з відкладним коміром (з шовку чи парчі), очіпки з дорогої матерії, пояси кольо-

рові у смужки – стамбульські, коралові намиста з дукачами, сап'янові чоботи та сірі лляні намітки. Виблена намітка втрачала свою привабливість [85].

Намітка була найбільш пишним і розкішним головним убором українок.

Молоді чумаки – парубки на Київщині, навпереробі, один перед одним у свята намагалися вирізнитися червоними сап'яновими чоботами, суконними жупанами, кримськими шапками й одеськими різнобарвними дорогими поясами [86].

Особливо гарними були чумацькі вишиті сорочки, які їм дарували кохані:

І ой вишию-вималою,
Своїму чумаченьку рукавці,
Шовком шила, шовком шила.
І ой біллю рубила,
Таки своїму чумакові,
Славоньку зробила [87].

У чумацькій слободі – Мурафі, що на Харківщині, в Різдвяні святки кожна дівчина дарувала своєму залицяльнику довгу стрічку та шовковий кисет для тютюну. Парубок натомість купував дівчині шовкову хустку [88].

У цій слободі ще наприкінці XIX ст. жінки хизувалися своїми розкішними картатими плахтами, а дівчата червоними чобітками. Жінки там носили чоботи з жовтими, червоними чи зеленими халявами та чорними передками [89].

Про вроджений витончений смак і любов до краси українок могла багато сказати й святкова вишита сорочка, яку шила дівчина іноді протягом півроку.

А скільки поезії в заквітчуванні дівчатами голови свіжими квітами влітку і штучними взимку!

Одяг родини чумака

Для створення інтер'єру житла чумака в музейній експозиції, потрібно знати як одягалися його домашні: дружина, діти, батьки. Безперечно, в чумацькій родині всі її члени чоловічої та жіночої статі одягалися так само, як і вся навколишня людність українська. Відтак, не будемо характеризувати увесь одяг рідних і близьких чумака. Зупинимось лише на деяких його особливостях.

У наукових, літературних, архівних джерелах XIX ст. знаходимо відомості

Г. М'ясосдов. Дівчина-українка. Олія, 1904 р.

про те, як ошатно та гарно одягалися в родині чумака. Це й зрозуміло, позаяк чумаки були здебільшого заможними людьми й мали змогу замовляти ремісникам-землякам якісний одяг, а також привозити з місцевих і зарубіжних ярмарок дорогі гостинці: смушки, сап'яни, шовки, оксамит, парчу, тонке сукно, оздоби, чоботи, хустки, стрічки, пояси тощо. Згадаймо: у повісті Тараса Шевченка «Наймичка» молодий чумак Марко своїй нареченій віз із Дону «парчі, оксамиту, всього дорогого» [90].

Особливо цінувалася у красунь тканина – термолама [91]. Нашадки чумаків на Звенигородщині, батьківщині Тараса Шевченка, у 20-х роках ХХ ст. роз-

П. Мартинович. Хлопець Панько із села Гусинки. Олівець, 80-ті рр. ХІХ ст.

повідали, що як приїдуть додому чумаки, то «дають подарунки своїм хатнім: жінкам – позлітчаной тканини на очіпки, хустки-казимірки, намисто; чоловікам – каламайкові пасасті пояси, вироблені жовтими та блакитними смужками, клинчасті штани (з жовтими й блакитними клинчиками); дітям – ріжки» [92].

Як ходив у дорогу старий <...> то чога тільки не понавозить. Я була завжди вбрана, як пава [93].

А гостинців стілько привезли, Господи! Хусточки й биндички, намиста, пояси, шапки, а малим повні пелени насипали ріжків. Своім теж попривозили всього. Знаю, що матері привезли золотого очіпка й червоні чоботи, далєбі, як сьогодні знаю, а мені й собі клинчасті штани й пасасті пояси. Дівчатам плахти та намиста [94].

Очевидно, що для чумаків було престижно якнайкраще вбирати свою сім'ю й родину особливо у святкові, урочисті дні. «Він (чумак) її ще й убрав гарно: сорочка, шовком вишивана, плахта золотом та сріблом ткана, горсет едвабний, намисто на шії як качалля, аж шию гне. Квітки на голові всі шуличяні. Прибрав її як паву» [95].

Не тільки про дружину, дітей, батьків, але й про далеких родичів дбали чумаки. Ходила в ситцях і шовкових платках дружина небожа багатого чумака [96].

Не без того, що й самі чумачки та чумаківни любили чепуритися та прибиратися. Про це із замилюванням писали тогочасні письменники.

Чисто і хороше вбрана Марта (дружина чумака). В жовтих юхтових чоботах, у плахті, шовкової червоної юпці [97].

Письменник і етнограф Григорій Данилевський у середині XIX ст. із захопленням описав красуню, доньку чумака Терешка Головатого:

Висока, повна, з русою косою, завширшки з долоню, і на голові з цілою крамничкою стрічок – червоних, синіх, зелених парчевих, стоїть вона в півоберта до вогню, поважна і горда, не ворухить ні рукою, ні бровою, як справжня багачка – хуторянка, і навіть слухає з опущеними очима. Великі сірі очі так і дивляться в душу, а брови, широкі й чорні, як два жуки на доріжці, що зійшлися і не розходяться. Не завжди вона так носить косу. Іноді підбере її і розділить навпіл, викладе на голові, укривши тільки одним вінком із темно-синіх волошок, або утикавши всю маком, гвоздиками й калиною. На плечах – зелена вовняна юпка, на ногах – червоні чобітки, на шії – п'ять або шість разків намиста, червоних і синіх гранатів – спадок ще покійної бабусі. А ще срібний дукат на грудях [98].

А ось так виглядала чумаківна наприкінці XIX ст.: поділ біленької тонкої сорочки, вишитої гладдю, було видно з-під розкішної шовкової або гарусної плахти, юпка (верхній одяг) байкова або ситцева (залежно від погоди) обхоплювала стрункий стан, на шії – дороге намисто, золоті та срібні дукачі, чорна коса так перевита стрічками всіх кольорів, що не видно навіть волосся [99].

Зазначимо, що одяг для чумака та його родини шили місцеві майстри, окремі ж його складові (наприклад, сорочку запаску тощо) шили й оздоблювали самі чумаківни та їхні матері. І якщо корали, перли, гранати були привозними, то дукачі, сережки, персні, хрестики робили українські золотарі.

Рідні й близькі заможних чумаків у XIX ст. одягалися іноді рівняючись на сільську верхівку, або й на міщан. Так, чумака Яким Гирло купив у подарунок наймищі Лукії «великий червоний платок, шовковий, матерію на очіпок, юпку, спідницю, щоб ходила не як сирота, а як роменська міщанка, як нашого голови дочка» [100]. Син чумака зі Слобожанщини Пантелеймон Стовбир після смерті батька став пнутися в пани – нарядив свою жінку в багаті кунтуші, люстринові юпки, шовкові запаски, газетові «кораблики», газетовий очіпок, дорогі намиста, бурштини з дукатами чистого золота, срібні хрести тощо [101].

Можна лише уявити як колоритно й ошатно виглядав чумака і його чимала родина, коли вони виїжджали чи виходили з двору до церкви, на гостини, на храм, на ярмарок тощо.

В основі даної розвідки про одяг і взуття чумаків покладено матеріали дослідників, письменників – сучасників і очевидців чумакування, коли цей промисел був ще при силі.

Можна переконливо стверджувати, що основні складові одягу чумаків – сорочка, штани, свита, кирея, шапка, чоботи, кожух – були характерними для

всіх осередків чумацького промислу в усіх місцевостях України. Матеріалом для буденного одягу чумаків були волокно, шкіра, хутро місцевого виробництва. Святковий одяг чумаків частково вироблялася з привозного матеріалу. Шили одяг місцеві кравці, шевці, кушніри тощо.

Про дорожній одяг чумаків Київщини є чи не найбільше відомостей: про широку, білу полотняну домоткану сорочку, вишиту на пазусі вузькою «ляхівкою», комір якої застібали ремінцем; про широкі полотняні шаровари на ремінному очкурі, до якого чіплявся ніж-циганчук; про чоботи з високими, широкими халявами тощо [102]. Цікаві дані трапляються в науково-літературних джерелах про жупани чумаків Слобожанщини та Півдня України.

Важливо було б дослідити одяг чумаків Прикарпаття, Волині, Полісся, адже навіть у способі носіння сорочки там були свої особливості. Наприклад, у Волинському Поліссі сорочку з сірого полотна довжиною до колін чоловіки носили поверх штанів. Підперізувалися поліщуки ремінною попругою, на якій висіла калита (для губки, кременю, кресала), а біля калити – гаманець (ремінна піхва для ножа). На голові чоловіки носили шапки з чорного ягнячого смушку чи суконну ярмулку [103]. Чоловічий одяг волинян складався з білої полотняної сорочки, вишитої червоною чи білою заплоччю; полотняних штанів із невеликою матнею; свитки з чорного домашнього сукна; шкіряного пояса; чобіт; шапки з овечого хутра [104]. Довгі сорочки, нижче колін і широкі шкіряні пояси носили також придністрянці [105].

Дослідники чумацького промислу ще наприкінці XIX ст. зазначали, що чумацьке вбрання впродовж останніх століть не зазнавало суттєвих змін. Чумаки були людьми заможними, бували в багатолюдних містах, спілкувалися з представниками різних етносів і при цьому не переймали ні чужоземного, ні уніфікованого міського вбрання. Щоправда, існує версія, що начебто широкі штани-шаровари та звичай закладати в них сорочку запозичений від турків або татар. Однак, широкі штани – давня традиція в Україні, їх носили ще наші далекі предки – скіфи [106].

Дивовижно, що чумаки носили традиційний народний одяг, співали чумацьких і козацьких пісень, шанували предковічні звичаї навіть тоді, коли стародавні пісні наприкінці XIX ст. витіснялися солдатськими та фабричними; коли чоловіки одягали піджаки й картузи (замість свит і шапок); коли бандуру заміняла гармошка [107].

З усіх верств української людності саме чумаки найдовше – аж до 30-х років XX ст., були вірними козацько-хліборобському духу свого народу, поки більшовицький режим не винищив фізично їх та їхніх родин.

У 1928 р чумака Явтух Жорновий, народжений 1848 р. в с. Керелівка (нині с. Шевченкове), сказав дослідниці чумацтва Софії Терещенко: «І одягалися чумаки не так, як оці перкальові, що хоч за вітром пускай. Я й тепер отого машинного на себе не надягну. Оце, як бачите, своє хатнє полотно, а штани як не з восьми аршинів, то нехай і не показують. Якось отак і докаланню віка» [108].

Мандруючи світами, чумаки добре знали ціну випробуваним віками сорочці, шароварам, свиті, кобняку й кожуку, пошитим з домашнього полотна, сукна і хутра.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XII, од. зб. 73, арк. 3.
2. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
3. *Данилевський Г.* Чумаки. – К., 1992. – С. 27.
4. Запис Зяблук Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни, 1906 р.н., с. Gerejenivka Уманського району Черкаської обл., 1991 р.
5. *Данилевський Г.* Чумаки // Библиотека для чтения. Т. 142. – 1857. – Апрель. – С. 264.
6. *Георгиевский Д.* Чумаки // Русский дневник. – 1859. – № 65 (21 марта). – С. 5.
7. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего коша Запорожского ; изд. 3-е, ч. 1. – Одесса, 1885. – С. 101.
8. *Попов И.* Малороссия и малороссы. – М., 1905. – С. 15.
9. *Данилевський Г.* Чумаки... – С. 64.
10. *Маркевич Н.* Украинские мелодии. – М., 1831. – С. 104.
11. Там само.
12. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию, ч. 1 // Очерки Днепра. – СПб, 1861. – с. 49.
13. *Kaindl Fr.* Pasterstwo I wierzenia pasterskie u Nuculow // Lud. – 1896. – т. II, z. 3. – S. 207.
14. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – Ч. I. – С. 698.
15. *Якимович С.* Чумак Іван Коломієць // Україна. – 1929. – травень–червень. – С. 5.
16. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
17. *Якимович С.* Чумак Іван Коломієць // Україна. – 1929. – травень–червень. – С. 108.
18. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 29.
19. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. II. Чумаки. – К., 1931. – С. 27.
20. Чумацькі пісні. – К., 1976. – С. 452.
21. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 168.
22. Запис Зяблук Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни, 1906 р.н., с. Gerejenivka Уманського району Черкаської обл., 1991 р.
23. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1967. – С. 296.
24. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 169.
25. Там само.
26. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – Т. III. – М., 1905. – С. 195.
27. Запис Зяблук Н.С. від Івченка Йосипа Павловича, 1905 р.н., с. Будище Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
28. ІР НБУВ, ф. XII, од. зб. 73, арк. 5;
29. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 14.
30. *Старицький М.* Останні орли. – К., 1968. – С. 492.
31. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 202.
32. *Rulikowski E.* Opis powiatu wasulkowskiego. – Warszawa, 1853. – S. 156.
33. *Воронай О.* Звичаї нашого народу. – Т. II. – К., 1991. – С. 411.
34. *Бантши-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993. – С. 466.
35. *Попов Р.* О Малороссии и малороссах. – М., 1877. – С. 29.
36. Запис Зяблук Н.С. від Момот Сикліти Сергіївни, 1906 р.н., с. Орли Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
37. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 407.
38. Чумацькі пісні... – С. 352.

39. Харьковские губернские ведомости. – 1845. – № 24. – С. 192.
40. Чумацькі пісні... – С. 369.
41. Там само. – С. 386.
42. Там само. – С. 172.
43. *Квітка-Основ'яненко Г.* Ложные понятия // *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів у 7-ми т. – Т. IV. – К., 1979. – С. 322.
44. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 181.
45. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 327; *Ткаченко Б.* Лебедя. – Суми, 2000. – С. 387; *Rulikowski E.* Opis powiatu wasulkowskiego. – Warszawa, 1853. – S. 154.
46. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 750, арк. 11.
47. Запис Зяблюк Н.С. від Івченка Йосипа Павловича, 1905 р.н., с. Будище Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
48. Харьковские губернские ведомости... – С. 192.
49. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
50. *Січинський В.* Вказана праця. – С. 96, 114.
51. *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. II. – СПб, 1888. – С. 22.
52. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 329.
53. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 189.
54. Чумацькі пісні... – С. 256.
55. Запис Зяблюк Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни...
56. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 342, арк. 2.
57. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992. – С. 180.
58. *Степьмаицк Г.* Традиційні головні убори українців. – К., 1993. – С. 86.
59. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
60. *В-цкий Н.* Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережье // *Киевская старина.* – 1896. – Т. LIV. – С. 22.
61. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 6.
62. Запис Зяблюк Н.С. від Трушенка Петра Лаврентійовича, 1921 р.н., с. Орли Лисянського району Черкаської обл., 2004 р.
63. *Якимович С.* Вказана праця. – С. 107.
64. *Січинський В.* Вказана праця. – С. 96.
65. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 325.
66. Там само.
67. Киевские губернские ведомости. – 1855. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 112.
68. *Николаева Т.* Різновиди традиційного одягу // *Українська минувшина.* Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994. – С. 123.
69. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
70. *Курилов И.* Роменская старина. – Ромны, 1898. – С. 163.
71. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
72. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 199.
73. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
74. Харьковские губернские ведомости... – С. 190.
75. Справочный листок для Нижегородской ярмарки. – 1861. – № 40. – С. 1.
76. *Данилевский Г.* Чумаки // *Библиотека для чтения...* – С. 264.
77. Чумацькі пісні... – С. 276.
78. *Шевченко Т.* Наймичка // *Повне зібрання творів у 6-ти т.* – Т. 3. – К., 1968. – С. 69.
79. *Иксуль К.* Последний чумац // *Исторический вестник.* – Т. CV. – СПб., 1906. – С. 65.
80. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 121.
81. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань... – С. 6.
82. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 121.
83. Там само. – С. 116.

84. Там само. – С. 121.
85. *Rulikowski E.* Вказана праця. – S. 156.
86. Киевские губернские ведомости... – С. 112.
87. *Якимович С.* Вказана праця. – С. 115.
88. *Н.В.Б.* Слобода Мурафа Богодуховского уезда // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – № 7. – С. 6.
89. Там само.
90. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 163.
91. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 223.
92. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 30.
93. Там само, арк. 79.
94. Там само, арк. 93.
95. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань... – С. 46.
96. *Данилевский Г.* Чумаки // Библиотека для чтения... – С. 264.
97. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 69.
98. *Данилевский Г.* Чумаки... – С. 33.
99. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 117.
100. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 85.
101. *Квітка-Основ'яненко Г.* Вказана праця. – С. 322–324.
102. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 4.
103. Вольские губернские ведомости. – 1859. – № 15. – С. 65.
104. ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 33517, арк. 1.
105. *Афанасьев А. (Чужбинский).* Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. // Афанасьев А. (Чужбинский). Собр. соч. – Т. 8. – СПб., 1891. – С. 7.
106. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 195.
107. *Трутовский К.* Из воспоминаний о поездках на Малороссии // Киевская старина. – 1889. – Июнь. – С. 585.
108. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.

***Зяблюк Н.С.* Чумакские наряды XIX века**

В исследовании рассматривается типология нарядов украинских чумаков XIX в., определены их функциональное назначение и ареал бытования.

Ключевые слова: чумаки, наряды, повседневная одежда, праздничная одежда, этнология.

***Zyablyuk N.S.* Chumak's dresses in 19th century**

The research examined the typology of Ukrainian Chumaks' costumes in 19th century. defined by their functionality and the range of existence.

Keywords: Chumaks, dresses, casual wear, holiday wear, ethnology.

Подано до друку: 01.05.2012 р.